

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 81'373.47

МЕТАФОРА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Венгринок М.І., Васильєв О.О.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

У статті окреслено семантичні процеси, які відбуваються в сучасній технічній термінології української мови. Висвітлено конструктивну роль метафори як чинника становлення і розвитку геологічної термінології. Описано шари лексики, що, метафоризуючись, слугують джерелом появи нових термінів. На основі аналізу фактичного матеріалу проілюстровано функціональне навантаження метафори як важливого засобу наукового пізнання й осягнення світу, ключового чинника розширення мови науки і техніки. Описано різні типи метафори, які актуалізуються в геологічному науковому дискурсі.

Ключові слова: метафора, метафоризація, технічний термін, геологічна терміносистема, концептуальна картина світу, семантичні процеси.

Постановка проблеми. Вивчення семантичних процесів, які відбуваються в сучасній технічній термінології української мови, посилює увагу лінгвістів до тих засобів, які відображають не лише поняттєве, а й образне осягнення світу.

Це зумовлено насамперед тим, що у формуванні концептуальної картини світу (наукового знання) образні засоби відіграють важливу роль, оскільки виступають інструментами мислення, пізнання дійсності, розкриття сутності явищ. С. Гусєв слушно зауважує, що «мова найрізноманітніших наукових теорій – від математики до філософії – будується на основі більш чи менш відкритих метафоричних тверджень, і ніяке знання не може бути отримане й організоване без їх участі» [2, с. 11]. У зв'язку з цим дослідження метафори як чинника творення терміносистем різних технічних галузей, зокрема геологічної, є актуальним мовознавчим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення метафори крізь призму формування української термінології було предметом наукових розвідок Г. Дядюра, Г. Краковецької, О. Кривець, І. Кочан, Н. Родзевич та ін. Увагу дослідників зосереджено насамперед на визначенні функціонального і типологічного статусу цього поняття.

Розкриваючи параметри образності в науковому стилі, Г. Дядюра наголошує на тому, що метафора – це явище семантики і продукт прагматики, психологічний і когнітивний феномен, здатний віддзеркалювати механізми мислення. Вивчаючи природничі і технічні тексти, дослідниця виокремлює такі типи метафор: номінативні, когнітивні, образні, концептуальні та безаналогійні [4].

Розуміння метафори як одного із чинників розширення мови науки і техніки відображено у працях О. Кривець. Дослідниця наголошує на тому, що в науково-технічній сфері найпоширенішою є метафора, що «ґрунтується на схожості функцій, тому що принцип дії є основною категорією техніки» [5, с. 15].

Аналізуючи термінологію нафтогазової сфери, С. Дорошенко зауважує, що під час творення термінів від загальноживаних слів в основу метафоричного перенесення кладуть певну диференційну ознаку, що вказує на внутрішню та зовнішню

подібність предметів. Зважаючи на це, дослідниця пропонує виділяти такі семантичні групи термінів: 1) утворені метафоричним перенесенням на основі подібності позначуваних предметів за формою; 2) утворені внаслідок подібності виконуваних функцій; 3) утворені на основі функціональної та зовнішньої подібності [3, с. 74].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, присвячених дослідженню метафори як чинника формування української термінології, певні галузі науково-технічної сфери, зокрема геологічна, потребують ґрунтовного осмислення. Це дозволить глибше розкрити функціональний потенціал засобів образності, посилити їх значущість у формуванні науково-технічної термінології.

Мета статті. Проаналізувати різні типи метафор, які актуалізуються в геологічному дискурсі, розкрити конструктивну роль метафори як чинника становлення і розвитку термінології науково-технічної сфери.

Виклад основного матеріалу. У геологічній терміносистемі актуалізуються різні типи метафор. Можна виокремити такі ознаки, на основі яких відбувається метафоричне перетворення вихідних значень:

1. Схожість функцій.

Наприклад, яскрава експресивність притаманна терміну «ложе океану». Слово «ложе» має значення «місце для снання; постіль» [6] та «заглиблення в ґрунті, камені, яким тече річка, струмок і т. ін.; річище, русло» [6]. Термін «ложе океану» означає «дно заповнених водою западин, глибина яких в середньому становить 4500 м відносно поверхні океану, в межах яких розміщені серединно-океанічні хребти, улоговини, глибоководні жолоби та інші форми рельєфу» [1]. Обидва слова позначають заглиблення, западини, утворення випуклої форми. «Ложе» – це зручне місце для сну і відпочинку людини. Таку саму функцію виконує «ложе океану», підтримуючи водні масиви океанів планети.

Розгляньмо інший приклад. Слово «депресія» означає хворобливий стан приголомшеності, пригнічення, скорботи. Термін «депресія» яскраво

застосовують у багатьох галузях. В економіці він позначає застій капіталістичних країн. У метеорології – зону зниженого атмосферного тиску або низького рівня барометра. А в геології термін «депресія» набуває таких значень:

1) у тектоніці – ділянка прогинання земної кори, як правило, заповнена молодими відкладами;

2) у геоморфології: у широкому розумінні – будь-яке зниження земної поверхні; у вузькому розумінні – западина, дно якої лежить нижче за рівень океану (Каспійське море, Мертве море та ін.);

3) у гідрогеології – зниження рівня підземних вод навколо свердловини чи колодязя під час відкачування води [1].

Люди часто використовують вираз «впадати в депресію», що означає погіршення емоційного самопочуття, настрою. Отже, всі вищезазначені терміни вказують на рівень, що є нижчим за допустимий.

2. Зовнішня схожість.

Яскравим прикладом метафоричності в геологічній термінології української мови є термін «цирк», що означає «своєрідну екзотичну форму рельєфу, яка нагадує амфітеатр» [1]. За походженням розрізняють такі різновиди цирку:

1) водозбірний – у верхів'ях річок та ярів;

2) льодовиковий – у верхів'ях льодовикового трюгу, як правило, заповнений фірном та льодом;

3) зсувний – котловина у вигляді амфітеатру, що утворюється на крутих схилах внаслідок зсувних процесів [1].

Як слово загальноживаної української лексики, терміном «цирк» позначають:

1) у Стародавньому Римі – місце, ари для кінних змагань, а пізніше – боїв гладіаторів та інших видовищ;

2) вид театрального мистецтва, який охоплює акробатику, еквілібристику, жонглювання, клоунаду, дресирування тварин та ін.;

3) заклад, який влаштовує вистави цього виду мистецтва;

4) приміщення, що має вигляд круглого будинку з амфітеатром для глядачів і ареною в центрі для таких вистав [6].

Отже, обидва поняття мають значення чогось сенсаційного, такого, що варте уваги кожного, та позначають місце, де за цим можна спостерігати.

Словом «бісквіт» називають солодке пухке бездріжджове печиво. У геології термін «бісквіт» набуває значення пластинки з порцеляни (фарфору), поверхня якої не вкрита глазур'ю [1]. Порцеляна – це виріб з абсолютно гладенькою блискучою поверхнею, вкритий глазур'ю. Глазур'ю покривають печиво, торти, пироги та інші кондитерські вироби. «Бісквіт» є одним із кондитерських виробів, який не покривають глазур'ю, тому він і є схожим на таку пластинку з порцеляни.

Проаналізуємо інший приклад. У геологічній термінології української мови є словосполучення «чорні курці». Слово «курець» означає «той, хто курить, має звичку курити» [6]. У контексті геологічної промисловості «чорними курцями» називають «глибоководні гідротермальні джерела, що приурочені, як правило, до рифтових зон

серединно-океанічних хребтів» [1]. Ззовні «чорні курці» мають вигляд високих (до 60 м і більше) конічних труб, складених переважно сірчистими мінералами. Над їх жерлами підіймаються хмари чорного кольору із тонкодисперсних сульфідів, сульфатів і оксидів металів. Такі хмароутворення і викликали асоціацію з димом, який утворюється в процесі куріння, а «чорними» їх назвали через колір цих хмар.

Розгляньмо термін «око». В українській мові він позначає орган зору в людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин [6]. Здавалося б, що могло привернути таку увагу дослідників до цього слова? Напрочуд, саме воно стало основним елементом утворення таких термінів геології:

1) «котяче око» – зеленувато-жовтий різновид хризоберилу (цимофан) із світловим ефектом відблиску, що бігає по поверхні, нагадуючи око кішки;

2) «соколине око» – прозорий (напівпрозорий) синюватий різновид кварцу із шовковистими переливами, зумовленими включеннями крокідоліту. «Соколине око» є напівкоштовним каменем;

3) «бичаче око» (волов'яче око) – це «тигрове око», що перебуває природним чи штучним температурним впливом, внаслідок якого лімоніт частково зневоднюється і переходить в гематит, який і надає каменю бурих відтінків;

4) «тигрове око» – золотисто-жовтий або темно-бурий смугастий кварц із шовковистими хвилястими переливами, що має дрібні волокнисті та лускуваті мінерали. «Тигрове око» є напівкоштовним каменем [1].

Усі поняття мають форму «ока», окрім «бичачого ока», що є квадратним, та колір, що відповідає забарвленню шкіри тварин, найменням яких вони названі. Ознака схожості зовнішності тут очевидна.

Звернімо увагу на слово «лоб» – верхня надочна частина обличчя людини або морди тварини [6]. У геології вживають термін «баранячі (льодовикові) лоби», щоб позначити відшліфовану льодовиком скелю, заокруглену з однієї сторони [1]. З боку наступання льодовика схили «баранячих лобів» гладкі. Зазначимо, що «лоб» має заокруглену форму та зазвичай є гладким. Тож схожість зовнішньої форми стала приводом називати такі скелі «баранячими лобами».

3. Функціональна й зовнішня схожість.

Вартий уваги термін «луска (лусочка) графіту», що позначає кристалики мінералу класу самородних напівметалів, найстійкіший у земній корі кристалічного різновиду вуглецю. Як слово загальноживаної української мови, термін «луска» вживають для позначення шкірних утворів (твердих, щільно припасованих одна до одної пластинок) у багатьох хребетних тварин, що виконують захисну функцію [6]. Яскрава зовнішня схожість надала геологічному поняттю саме такої назви. Термін «луска графіту» виконує ту саму функцію, що і слово «луска», тільки захищають вони різні предмети, що і є їхньою єдиною відмінністю.

Розгляньмо інші метафоричні терміни геологічної терміносистеми української мови, зокрема «скелет ґрунту». Слово «скелет» означає сукупність кісток, що становлять тверду основу тіла людини та хребетних тварин [6]. Термін «ске-

лет ґрунту» позначає частинки та уламки гірських порід, що входять до складу ґрунту. Це неорганічний компонент, який утворився з материнської породи внаслідок її вивітрювання. Мінеральні фрагменти, що утворюють речовину ґрунтового скелета, різні – від валунів і каменів до піщаних крупинок і найдрібніших частинок глини [1]. Усі ці фрагменти є твердою основою ґрунту, його каркасом, подібно до того, як «скелет» є твердою опорою тіла людини. Це і викликало неабиякі асоціації в науковців.

Загадкової метафоричності набув вислів «чорний ящик», який широко застосовують в техніці та кібернетиці. Слово «ящик» позначає виріб з дощок, фанери та ін. (переважно чотирикутний), який використовують для пакування, зберігання або перенесення чого-небудь [6]. Сферу геології цей термін теж не оминув. Він означає «пізнавальну систему, в якій досліднику відомі лише вхідні та вихідні величини, а внутрішня структура та процеси, які відбуваються всередині, невідомі» [1]. Метод (принцип) «чорного ящика» широко використовують під час геологічних досліджень, коли необхідно змоделювати поведінку складних систем. Припустимо, що «ящик» – це внутрішня структура пізнавальної системи. «Чорним» його назвали через те, що все, що є всередині пізнавальної системи, невидиме. Саме таке порівняння лягло в основу метафори цього терміна.

4. За місцем розташування або кількістю складників (найрідше).

Розгляньмо приклад. Словом «крило» називають літальний орган птахів, комах та деяких ссавців [6]. Варто зазначити, що «крила» мають плоску форму і розташовані у тварин з обох боків. Терміном «крила складки» позначають один із структурних елементів *складки* – бічні ділянки

моноклінального залягання порід по обидва боки від *замка* [1]. «Крила» тварин та «крила складки» зазвичай плоскі та розташовані по обидва боки, що і є їх спільною ознакою.

Цікавим є те, що слова можуть метафоризуватися способом поєднання таких ознак, як однакове розташування та функція. Наприклад, слово «підшва» тлумачать як нижню частину взуття, якою ступають по землі, пришити або приклеєну до верху за допомогою устілки [6]. Термін «підшва пласта» позначає поверхню, яка обмежує *пласт порід* знизу (підстилаюча, нижня поверхня) [1]. Вона складається з гірських порід, які безпосередньо розташовані під покладом (жилою) корисної копалини і мають знижену стійкість та міцність за стиснення. Таке саме розташування «підшви» взуття, що підстилає стопу людини знизу, та функція, яка запобігає биттю стопи об землю.

Метафоризувалися й інші терміни геологічної сфери: жила, хребет, чохол, щит, шапка, хвіст, ядро, ланцюг, лоно, планшет, щітка, пастка, облямівка, брівка, зерна.

Висновки і пропозиції. Геологічна терміносистема, що відображає «живий», динамічний процес наукового представлення знань про Землю, має потужний потенціал для актуалізації засобів образності. Різні типи метафоричних перенесень (за зовнішньою схожістю, за схожістю функцій, за функціональною і зовнішньою схожістю, за місцем розташування або кількістю складників) підтверджують думку про те, що образність є важливим чинником становлення і розвитку термінології геологічної сфери.

Перспективами дослідження є вивчення метафоризації як універсального мовного явища, здатного поповнювати терміносистеми науково-технічних галузей знань новими поняттями.

Список літератури:

1. Вовк В. М. Геологічний словник / В. М. Вовк. – Кіровоград: КОД, 2012. – 504 с. – Режим доступу: <http://geodictionary.com.ua/>.
2. Гусев С. С. Наука и метафора / С. С. Гусев. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 152 с.
3. Дорошенко С. Українська термінологія нафтогазової промисловості: становлення і розвиток: монографія / Світлана Дорошенко. – Полтава: Вид-во ПолтНТУ, 2013. – 139 с.
4. Дядюра Г. М. Функціональні параметри образності в науковому стилі (на матеріалі текстів природничих та технічних наук): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Дядюра Галина Миколаївна. – К., 2001. – 17 с.
5. Кримець О. М. Метафора і метонімія як чинники творення та розвитку української технічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Кримець Оксана Михайлівна. – Харків, 2010. – 19 с.
6. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>.

Венгринюк М.И., Васильев А.А.

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

МЕТАФОРА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЫ

Аннотация

В статье исследованы семантические процессы, которые происходят в современной технической терминологии украинского языка. Раскрыта конструктивная роль метафоры как фактора становления и развития геологической терминосистемы. Описаны слои лексики, которые служат источником появления новых терминов. На основании анализа фактического материала проиллюстрирована функциональная нагрузка метафоры как важного средства научного познания и постижения мира, ключевого фактора расширения языка науки и техники. Описаны разные типы метафоры, которые актуализируются в геологическом научном дискурсе.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, технический термин, геологическая терминосистема, концептуальная картина мира, семантические процессы.

Venhryniuk M.I., Vasyliev O.O.

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

METAPHOR AS A FACTOR OF THE FORMATION OF THE GEOLOGICAL TERMINOLOGY SYSTEM

Summary

The article outlines semantic processes that occur in the modern Ukrainian technical terminology. Metaphor's constructive role in formation and development of geological terminology is highlighted. Lexicological units, serving as a source of new terms, are described. The actual material proves metaphor's functional load as an important means of scientific knowledge and comprehension of the world and a key factor in the expansion of the science and technology. Different types of metaphor, which occur in the geological scientific discourse, are described.

Keywords: metaphor, metaphorsation, technical term, geological terminology system, conceptual world picture, semantic processes.